

Mültecilere Yönelik Ön Yargıları Azaltmak için Ev Sahibi Toplumdan Çocuklar ve Ergenlere Yönelik Geliştirilmiş Müdahale Programlarının İncelenmesi: Bir Kapsam Derlemesi

Arzu Çalışkan Sarı¹

Çalışkan- Sarı, A. (2023). Mültecilere yönelik ön yargıları azaltmak için ev sahibi toplumdan çocuklar ve ergenlere yönelik geliştirilmiş müdahale programlarının incelenmesi: Bir kapsam derlemesi. *Nesne*, 11(27), 139-157. DOI: 10.7816/nesne-11-27-09

Anahtar kelimeler
Tutum değişimi,
müdahale
programları , ön
yargılar, mülteciler

Keywords
Attitude change,
intervention
programs prejudices,
refugees

Öz

Mevcut kapsam belirleme çalışması, ev sahibi çocuk ve ergenler örnekleminde mültecilere ve göçmen gruplara yönelik ön yargı ve olumsuz tutumları azaltmak için geliştirilen müdahale programlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Çocuklarda ve ergenlerde tutumları değiştirmek, katılmış fikirleri sahip yetişkinlere göre daha kolay olabilir. Ancak son yıllarda yapılmış müdahale çalışmalarından hangi programların daha iyi olduğu konusunda alan yazında ne tür bilgilerin mevcut olduğu belirsizdir. Bunun cevabını bulmak adına ilgili makaleleri seçmek için hakemli ve akademik dergi makalelerini içeren veri tabanları taranmıştır. Dahil edilme kriterleri şu şekilde sıralanabilir: müdahale çalışması olması, katılımcıların ev sahibi toplumdaki çocuk ve ergenlerden oluşması, bağımlı değişkenlerden en az birinin mülteci gruplarına yönelik tutum ve ön yargıları ölçmesi, 2010-2022 yılları arasında İngilizce ve Türkçe dillerinde yazılmış olması. Sonuçları raporlamak için PRISMA Kapsam Belirleme İnceleme Uzantısı (PRISMA-ScR) kullanılmıştır. 358 potansiyel makale arasından seçilen kriterlere göre toplam 10 makale çalışmaya dahil edilmiştir. Mevcut kapsam belirleme incelemesine göre, grup içi tartışmaları ve empati temelli rol yapma gibi etkinlikleri içeren ırkçılık karşıtı müdahale programları, gruplar arası ön yargıları azaltmada çok kültürlü müfredatlara kıyasla çocuklar ve ergenler için daha faydalıdır. Ek olarak, dış gruplarla dolaylı temasa dayalı müdahale programlarının, mültecilere yönelik olumsuz tutumları azaltmada etkili olduğu görülmüştür. Son olarak, müdahale programlarının çoğunun mülteci çocukların psiko-sosyal gelişimlerini desteklemeye yönelik olduğu görülmüştür. Ev sahibi toplumdan çocukların ve ergenlerin ön yargılarını azaltmaya yönelik müdahale programlarının Türkiye örnekleminde sınırlı sayıda olduğu görülmüştür. Bu noktada, mevcut kapsam belirleme incelemesi alan yazındaki büyük bir boşluğa işaret etmektedir.

Examining the intervention programs developed for children and adolescents from the host community to reduce prejudices against refugees: A scoping review

Abstract

Current scoping review aims to examine the intervention programs that are developed to decrease prejudice and negative attitudes towards refugees in host children and adolescents. It can be easier to change the attitudes in children and adolescents than in adults with toughminded ideas. However, it is unclear that what kind of information is available in the literature about which intervention programs are better in recent years. To find the answer of this, databases that include peer reviewed and academic journal articles were scanned to select relevant articles. The inclusion criteria can be listed as follows: only intervention studies were selected, participants of the study consisted of local children and adolescents at least one of the dependent variables was changing the attitudes and prejudices positively towards refugee groups, the articles were selected that published between the years 2010 and 2022, written in English and Turkish. PRISMA-ScR was used to report the results. A total of 10 articles were included according to the selected criteria among 358 potential articles. According to the current scoping review, anti-racist intervention programs that include in-group discussions and activities such as empathy-based role-play are more beneficial for children and adolescents in reducing intergroup bias than a multicultural curriculum. In addition, vicarious contact-based intervention programs can be influential in reducing negative attitudes towards refugees. Lastly, most of the intervention programs were aimed at supporting the psychosocial development of refugee children, that is, intervention programs aimed at reducing the prejudices of children and adolescents from the host society were found to be limited in the sample of Turkey. At this point, the current scoping review points to a huge gap in the literature.

Makale Bilgisi
Geliş tarihi: 18 Haziran 2022
Düzeltilme tarihi: 31 Kasım 2022
Kabul tarihi: 5 Şubat 2023

Yazar Notu: Mevcut çalışma, 2. Uluslararası Göç Araştırmaları Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur, Hatay, Türkiye.

DOI: 10.7816/nesne-11-27-09

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, arzucaliskansari (at) karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1121-9900

Son zamanlarda tüm dünyada göçlerin artmasıyla birlikte heterojen toplumlar artmaktadır. Bunun bir sonucu olarak yaşanan kültürel etkileşim de bazı iletişim ve uyum problemlerini doğurabilmektedir (DaCosta ve ark., 2006). 2021'in sonuna kadar dünya çapında yaklaşık 89.3 milyon insan çatışma, savaş ve zulüm nedeniyle menşe ülkelerinden zorla yerinden edilmiştir. Bu sayı, yarısından fazlasının çocuk olduğu yaklaşık 27,1 milyon mülteciyi de içermektedir [Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) 2021]. Bu nedenle, yalnızca mülteci kökenli kişilerin güvenli yerleşiminin sağlanması açısından değil, aynı zamanda ev sahibi ülkelere barışçıl ve uyumlu bir şekilde sosyal olarak dahil edilmelerinin teşvik edilmesi açısından da küresel bir endişe mevcuttur (Sacramento, 2015). İnsanlar ülkelerinden ayrılarak farklı bir kültüre sahip başka bir ülkeye taşındıklarında, hayatta kalmaya veya farklılıklara uyum sağlamaya çalışırken çeşitli zorluklarla karşılaşabilirler. Ne yazık ki, mülteci geçmişine sahip insanlar, çoğu zaman, ülkeye uyumu zor hale getiren kalıp yargılar, ön yargılar ve yabancı düşmanlığı ile ilgili olumsuz tutumlarla karşı karşıya kalmaktadır (Pugh ve ark., 2012). İlgili alan yazın, mülteci bireylerin, özellikle de çocuk ve ergenlerin genellikle damgalandıklarını ve ırkçı lakap takma, alay etme, sosyal izolasyon ve ayrımcılık şeklinde ön yargıya dayalı zorbalığın hedefi haline geldiklerini öne sürmektedir (Earnest ve ark., 2015).

Mültecilerin karşılaştıkları sosyal dışlanma onların genel psikolojik esenlikleri üzerinde derin olumsuz etkileri olan bir sorunu oluşturmaktadır (Szaflarski ve Bauldry 2019). Bu noktada, sosyal uyum önem kazanmaktadır. Sosyal uyum, ev sahibi topluluğun kültürel çeşitliliğe yönelik açık, olumlu ve kapsayıcı bir yönelimi benimsediğinde tam olarak başarıya ulaşabilecek karşılıklı bir süreç olarak kabul edilmektedir (Berry 1997; Plexousakis ve ark., 2019). Sosyal uyum; bireyler, gruplar ve onları belirli bir ortamda yöneten kurumlar arasındaki ilişkilerin doğası olarak tanımlanabilir (Guay, 2015). Güçlü, pozitif ve yakın ilişkiler yüksek sosyal uyumun göstergesi olarak algılanırken, zayıf, negatif veya dışlayıcı tutumlar düşük sosyal uyumun göstergesi olarak algılanmaktadır (Lyytinen ve Kullenberg, 2013). Yani, göçmenlerin uyumu söz konusu olduğunda bunun karşılıklılık içermesi durumu söz konusudur. Mülteci çocuk ve ergenlerin uyumu noktasında da yerel topluluktan çocuk, genç ve yetişkinlerin ılımlı davranabilmesi, kültürel çeşitliliğe hoşgörülü olabilmesi ve varsa ön yargılarını azaltabilmesi önem arz etmektedir.

Günümüzde 3.5 milyonu aşkın Geçici Koruma Statüsü Altında Bulunan Suriyeli Türkiye'nin birçok farklı bölgesinde ev sahibi toplumla birlikte yaşamaktadır ve bu durum, dünyadaki siyasi, sosyal ve kültürel değişimin önemli bir örneğini oluşturmaktadır (Karaşahinoğlu ve Yıldırım 2021). Türkiye İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığına (2022) göre, bu sayının yaklaşık yarısını 0 ile 18 yaş arası çocuk grubu oluşturmaktadır. Bu çocukların çoğu da dil ve kültüre uyum sağlamakta sorun yaşamakta, Türkçede yaşadıkları sorunlar sebebiyle akademik başarıları düşük bulunmaktadır. Ayrıca, bu çocuklar ev sahibi toplumdan akranları ve yetişkinler tarafından olumsuz tutumlara ve ön yargılara maruz kalabilmektedirler (Aktaş ve ark.,2018; Battal, 2018; Cırtı-Karaağaç, 2018; Evran ve ark., 2020; Kaysılı, 2013; Tösten ve ark., 2017).

İnsanların ön yargı ile doğmadıkları bilinmektedir. Ön yargılar sosyal bağlamda öğrenilmektedir (Bigler ve Liben, 2007; Devine, 1989). Çocuklar yaşam hakkındaki birçok bilgiyi ve kültürel değerini sosyalleşme süreci içerisinde kazanır. Yaşamın ilk yıllarından itibaren çocuklar, yetişkin ve akran sosyalleşme süreçlerinden etkilendiğinden kendi etnik gruplarına benzer kişiler ve oyuncakları tercih ederler (Aboud ve Doyle, 1996; Kinzler ve ark., 2007; Senemoğlu, 2004). Ön yargılı tutumlar veya ayrımcılık davranışları sergileyen küçük çocuklar, ebeveynleri tarafından modellenen, hatta açıkça pekiştirilen tutum veya davranışları taklit edebilmektedirler. Bu yapıyı da en iyi şekilde sosyal öğrenme kuramı açıklayabilir (Bandura, 1977). Bu görüşe göre, çocuklar belirli etnik gruplara yönelik tutumlarını ya doğrudan eğitim

yoluyla ya da ebeveynlerinin sözlü ve sözsüz davranışlarını gözlemleyerek ve taklit ederek öğrenirler, çünkü çocuklar taklit davranışları için ödüllendirilirler, ebeveynleriyle özdeşleşirler veya onları memnun etmek isterler (Nesdale, 2004). Ayrıca, çocuklar ön yargıyı yetişkinlerin bilinçsiz, sözel olmayan davranışlarından da öğrenebilirler (Suveren, 2022). Çoğu yetişkin örtük ırk ve cinsiyet ön yargılarına sahiptir ve bu ön yargılar yetişkinlerin bilinçsiz, sözel olmayan davranışlarını etkileyebilir. Örneğin, siyah erkeklere karşı olumsuz örtük bir ön yargıya sahip beyaz bir kadın, sokakta siyah bir adamın yanından geçerken bilinçsizce hızlanabilir veya uzaklaşabilir. Deneyler, çocukların bu sözel olmayan davranışlara duyarlı olduklarını göstermektedir (Skinner ve ark., 2016). Alan yazında belirtildiği üzere, iletişimde kelimeler %10, ses tonu %30, beden dili ise %60 etkilidir (Cooper, 1989). Bu noktada, ebeveynlerin belli gruplara karşı farkında olmadan sergilemiş olabilecekleri olumsuz beden dili mesajları çocuklar tarafından kolaylıkla anlaşılabilir. Dolayısıyla özellikle ön yargıları henüz tam olarak oluşmamış çocuklarla farklı gruplara yönelik olumsuz tutumlar, ön yargılar ve ayrımcılık bağlamında önleyici çalışmalar yapabilmek veya yapılmış çalışmalarını eleştirel perspektiften değerlendirebilmek önemlidir. Bazı etnik gruplara, yabancılara, psikolojik rahatsızlığı bulunan bireylere, engellilere, yaşlılara, kadınlara veya LGBTİ gruplara karşı olumsuz tutumlar veya ön yargılar insanlar arasındaki birliği zedeleyen bir yapı oluşturmaktadır.

Ön yargı, yanlış ve katı bir genellemeye dayanan ve hoşnutsuzluk gibi duyguları içeren düşmanca bir tutumdur ve peşin hükümlere dayanır. Aynı zamanda insanların gerçekleri görmesini engelleyebilmektedir. Ön yargılar, bir bütün olarak bir gruba veya sadece o grubun üyesi olduğu için bir bireye yönlendirilebilir (Budak, 2000). Ön yargının bir tutum olduğunu söylemek yanlış olmaz (Erdoğan ve Vatandaş, 2020). Ön yargıları besleyen bileşenlerden bir tanesi kalıp yargılardır. Kalıp yargılar, bazı özellikleri paylaşan bir grup insanın belirli nitelikleri de paylaştığını varsaymak anlamına gelmektedir (Göregenli, 2012). Başka bir deyişle, kişiler kimliklerinin bir parçası nedeniyle diğer kişiler tarafından bu özelliklerine ilişkin birçok varsayımla karşılaşılırsa, bu kişilerin kimlikleriyle ilgili bazı klişe düşünceler oluşturuluyorsa bunlar kalıp yargılar içerisinde değerlendirilir (Lippmann, 1922). Kalıp yargılar genellikle kişileri olumsuz etkiler; aşırı basit, tehlikeli ve adaletsiz olabilmektedir. Suriyelilerin hijyene dikkat etmediğine yönelik inanışlar, İtalyanların tembel olduğuna yönelik görüşler, Fransızların soğuk ve nezaketsiz olduğuna dair fikirler, soğuk ülkede yaşayan kişilerin karakter olarak da soğuk olacağına dair inanışlar farklı milletler hakkındaki kalıp yargılardır. Kişiler bu bilgilerin doğru olup olmadığını çok da sorgulamazlar, hatta bu bilgileri kendileri de deneyimlemez. Bu fikirler duyular şeklinde yayılmaktadır (Kağıtçıbaşı, 1999). Yukarıda bahsedildiği üzere, kalıp yargılar çoğu zaman ön yargılı tutumlara dönüşebilmekte ve ön yargılar da ayrımcılık davranışına yol açabilmektedir. Ayrımcılık, bir kişinin ön yargılı inançlarına göre hareket etmesidir (Erdoğan ve Vatandaş, 2020). Heteroseksüel bir çalışanını, performansı daha güçlü olan bir transseksüel çalışandan daha hızlı ve kolay bir biçimde terfi ettiren bir yönetici, belirli bir etnik grubun parçası olan bir hastayı tedavi etmeyi reddeden bir sağlık sektörü çalışanı ayrımcılığa örnek oluşturmaktadır.

Çocuklar, dış gruplarla ilgili kendi deneyimlerinden ziyade yetişkinlerin dış gruplarla ilgili ifadelerinden daha fazla etkilenirler (Aboud ve Amato, 2002; Allport, 1954; Bandura, 1977; Nesdale, 2001). Ebeveynlerin ön yargılar konusunda çocuklarını nasıl etkileyebileceği ile ilgili pek çok çalışma varken çocukların ebeveynlerinin tutumlarını etkileyebilip etkilemeyeceğiyle ilgili yeterli çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte 2016 yılında İsveç'te yapılan bir araştırma, ebeveynlerin çocuklarının tutumlarından etkilenip etkilenmediğini inceleyen ilk araştırma olmuştur (Miklikowska, 2016). Bahsedilen boylamsal çalışma, iki yıl boyunca ebeveynleri ve çalışmanın başında ortalama yaşı 13 olan ergenleri incelemiştir ve ergenlerin göçmenlere yönelik tutumlarının onların kendi ebeveynlerinin tutumlarını etkilediğini bulmuştur. Spesifik olarak, ergenlerin ön yargı ve hoşgörü ölçümleri, ebeveynlerinin zaman içinde ön yargı ve hoşgörülerindeki değişimi yordamıştır (Miklikowska, 2016). Bu çalışma, ebeveynlerin çocuklarının ön yargıları üzerindeki

etkisinin tek yönlü bir ilişki olduğuna dair önceki çalışmalara meydan okumaktadır. Dolayısıyla bu veri, öğretmenler ve eğitimcilerin öğrencilerinde ön yargıyı azaltmaya ve hoşgörüyü güçlendirmeye ilişkin uygulamalarının aileleri de etkileyerek belki de ebeveynlerin de ön yargılı tutumlarının azaltılmasında dolaylı olarak katkı sağlayabileceğini gösterebilir.

Ev sahibi toplumdan çocuk ve ergenlerin mültecilere yönelik ön yargılarını azaltmak amacıyla ve kültürel çeşitliliğe olumlu bakış açıları geliştirmek amacıyla çeşitli müdahale programları genellikle okullarda uygulanmaktadır (Gabrielli ve ark., 2022; Glen, 2020; Jones ve ark., 2020; Kardeşinoğlu ve Yıldırım 2021; McCormack, 2019; Spyropoulou ve ark., 2020; Terkan ve ark., 2020; Özyayın ve ark., 2021; Vassilopoulos ve ark., 2020; Vezzali ve ark., 2014). Mevcut çalışmanın temel amacı da özellikle son yıllarda yapılmış bu müdahale programlarını derlemek, bu konudaki çalışmaların zayıf ve güçlü yönlerini değerlendirmek ve bundan sonraki çalışmalara bir kapsam belirleyebilmektir. Alan yazın incelendiğinde, çocuk ve ergen örnekleminde mültecilere yönelik ön yargıyı azaltmanın yolları genellikle 5 temel bileşen üzerinden ilerlemiştir. Bunlar, çok kültürlü bir müfredat uygulamak, okul temelli ayrımcılık karşıtı programlar uygulamak, gruplararası teması ön plana çıkarmak, empati geliştirmeye yönelik çalışmalar ve perspektif almayla ilgili programlar şeklinde sıralanabilir. Bazı programlarda ise bu stratejiler birleştirilerek uygulanmıştır. Çocuklar ve ergenler örnekleminde mültecilere yönelik ön yargıyı azaltmanın yollarından ilki çok kültürlü bir müfredat uygulamaktır (Mansfeld ve Kehoe, 1994; Vrij ve ark., 2003; Walker ve Crogan, 1998). Çocukların tutumlarını ailelerinden ve akranlarından edindiklerini belirten sosyalleşme teorisinden türetilen çok kültürlü müfredat programları, çocuklara azınlık gruplarının kültürü ve yaşam tarzı hakkında bilgi vermeyi içerir (Sleeter ve Grant, 1993). Bu bakış açısı, ön yargıya bilgisizliğin neden olduğunu belirtir ve bu nedenle çocuklara dış grup hakkında bilgilendirme yapmanın ön yargıyı azalttığını söyler (Appl, 1996). Bu bakış açısına göre, çok kültürlü materyaller, bir dış gruba karşı hoşgörü ve saygı normu oluşturmak için kullanılabilirse (Festinger, 1957), tutumlar eninde sonunda davranışla aynı çizgiye düşer ve daha olumlu gruplararası ilişkilere yol açar. Çok kültürlü müfredatın etkili olabileceğine dair bazı kanıtlar mevcut olmakla beraber sonuçların tutarsız olduğu (Banks, 1995) ve ön yargıyı azaltmada sıklıkla başarısız olduğu görülmüştür (Koeller, 1977).

Gruplar arası ön yargıyı azaltmak için kullanılan alternatif ve giderek daha popüler bir hale gelen program türü ise okul temelli ayrımcılık/ırkçılık karşıtı yaklaşımdır. Bu yaklaşım, çocukları kendilerinde ve toplumda ırkçılığı tanımaya ve bu ırkçılıkla yüzleşmeye ve bu ırkçılığı azaltmaya teşebbüs etmeyi içerir (Short ve Carrington, 1996). Bu yaklaşımın çok kültürlü yaklaşımdan daha güçlü bir teorik temeli vardır. Programlar genellikle daha etkileşimlidir; ön yargı, ayrımcılık ve hoşgörü kavramlarını keşfetmek için grup tartışması ve rol yapma etkinliklerini içerir (Spencer, 1998). Piaget (1970), kişinin tutumlarına yönelik bir meydan okumanın bilişsel çatışmayla sonuçlandığını ve bunun daha karmaşık bir sosyal ilişkiler anlayışının inşasına yol açtığını savunmaktadır (Turner ve Brawn, 2008). Ayrıca, bir birey ön yargılı tutum ve davranışlarıyla yüzleşmeye zorlandığında, sonradan hissedilen suçluluk duygusuyla bu bireyin grup dışı üyelerin varlığında onlara karşı daha olumlu davranışlarla bulunma ihtimali artar (Devine ve ark., 1991).

Gruplararası temas da çocuk ve gençlerde farklı azınlık gruplara yönelik ön yargıların azaltılmasında kullanılan yaklaşımlardan biridir. Allport'un (1954) gruplararası temas teorisi çalışmaların temelini oluşturmaktadır. Bu teoriye göre, ön yargının azaltılmasında farklı gruplar arasındaki temas etkilidir ve daha spesifik olarak, gerçek veya hayali temas sonuçlarını destekleyen eğitim stratejileri başarılıdır (Batson ve ark., 2002; Birtel ve Crisp, 2012). Böylece okullardaki öğrenciler için aynı yaşta bir göçmen/mülteci ile gerçek veya hayali bir temas kurdukmaya yönelik çalışmalar revaçta olmuştur. Pettigrew ve Tropp (2008), gruplar arası temasın en çok çalışılan üç aracısını (mediators) araştırdıkları bir meta-analizi gerçekleştirmişlerdir. Bu

aracılar; dış grup hakkında bilginin artırılması, gruplar arası temasla ilgili kaygının azaltılması ve empati geliştirilmesinin artırılması olarak bulunmuştur. Sonuçlar değerlendirildiğinde kaygıyı azaltma, empati ve bakış açısı almayı artırma ve bu ikisi de doğru bilgiyle harmanlandığında ön yargıları azaltmada etkili sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Fakat doğru bilginin rolü, gruplar arası kaygıyı azaltmak ve empatiden daha düşüktür. Bir araştırmada, 105 öğrenci iki gruba (kontrol, deney) ayrılmıştır ve her birindeki çocuklar örtük ön yargılarını ölçmek için programdan önce ve sonra Child-IAT'yi (Örtülü İlişkilendirme Testi) tamamlamışlardır. Programa sadece deney grubu katılmıştır. Sonuçlar, eğitim programından sonra deney grubundaki örtük ön yargıda önemli bir azalma göstermiştir ancak kontrol grubunda bu azalma görülmemiştir (Gabrielli ve ark., 2022). Yesterday Today Tomorrow (YTT) okul programı olarak adlandırılan bu program, doğrudan ve dolaylı temas, empati ve bakış açısına dayalı olarak farklı stratejileri sistematik olarak birleştirmiştir (Beelmann ve Heinemann, 2014).

Toparlamak gerekirse, başta Türkiye olmak üzere birçok ülkede son zamanlarda ciddi bir sığınmacı hareketliliği yaşanmaktadır ve toplumsal düzeyde ön yargılar ortaya çıkmaktadır (Şen ve Keskin, 2019). Bu noktada, bu ön yargıları azaltabilmek adına son yıllarda yapılmış olan müdahale programlarını incelemek ve sonuçları değerlendirmek alan yazına ve uygulayıcılara büyük bir katkı sağlayacaktır. Ayrıca, çocuk ve ergen örnekleminde yapılmış çalışmalar incelendiği için kapsam derlemesine gelişimsel bir bakışla yaklaşılması da amaçlanmıştır.

Yöntem

Mevcut kapsam belirleme incelemesinin sonuçlarını bildirmek için PRISMA Kapsam Belirleme İnceleme Uzantısı (PRISMA-ScR) bildirimleri kullanılmıştır (Tricco ve ark., 2018). PRISMA kontrol listesi sistematik inceleme, meta-analiz ya da kapsam belirleme incelemelerinin raporlanmasına rehberlik etmeyi amaçlamaktadır. Bu raporlama kılavuzu, bir kapsam incelemesi yapılırken dahil edilecek 20 temel raporlama ögesi ve iki isteğe bağlı ögeyi içermektedir.

Dahil Edilme Kriterleri

Bu derleme çalışmasına dahil edilebilmesi için makalelerin hakemli dergilerde yayımlanmış olması gerekmektedir. 2010-2022 yılları arasında yayınlanan İngilizce ve Türkçe makaleler seçilmiştir. Makaleler, aşağıdakileri kriterleri karşılamaları durumunda çalışmaya dahil edilmiştir:

- a-) sadece müdahale çalışmaları seçilmiştir,
- b-)araştırmaya katılan gruplardan en az biri ev sahibi toplumdaki çocuk ve ergenlerden oluşmaktadır,
- c-) bağımlı değişkenlerden en az birinin mülteci/göçmen gruplarına yönelik tutum ve ön yargıları olumlu yönde değiştiriyor olması gerekmektedir.

Çalışmanın dahil etme kriterleri arasında cinsiyet bağlamında herhangi bir kriter yer almamaktadır. Çeşitli veri tabanlarından ilgili hakemli makaleleri belirlemek için 1 Nisan 2022 ve 30 Haziran 2022 tarihleri arasında 6 elektronik veri tabanı taranmıştır. Bunlar; Wiley online library, Scopus, Ulakbilim TR dizin, EBSCO Humanities and Social Sciences, Google Scholar ve Eric olarak sıralanmaktadır. Ek bilgiler için dahil edilen makalelerin referans listeleri de taranmıştır. Tarama, müdahale programları, yerel toplumdan çocuklar ve ergenlere yönelik müdahale programları, mülteci ve sığınmacılara yönelik ön yargıları azaltma, mültecilere yönelik tutum değişimi gibi terimleri ve ilgili kavramları tek başına ve çeşitli kombinasyonlarda içermektedir. Seçilen veri tabanlarından tüm potansiyel makaleler araştırılmıştır ve arama stratejileri aracılığıyla belirlenen

tüm potansiyel olarak alakalı makalelerin başlıkları ve özetleri taranmıştır. Veriler tablo şeklinde sunulmuştur (Tablo 1 ve 2). Dahil edilen tüm çalışmalar, analiz ettikleri bilgi türlerine göre gruplandırılmış ve çalışmaların tanımlayıcı özelliklerine (birincil yazar ve yayın yılı, çalışma tasarımının ismi, katılımcı özellikleri, örneklem büyüklüğü ve örnekleme tekniği) ve sonuçlara dayalı olarak özetlenmiştir.

Çalışmalara Yönelik Değerlendirmeler ve Bulgular

Toplam 358 makalenin çalışma için potansiyel olarak alakalı olduğu belirlenmiştir. Başlıklar ve özetler okunarak toplamda 38 makale tam metin olarak ileri değerlendirme için uygun bulunmuştur. Daha sonra dahil etme ve hariç tutma kriterlerine göre (müdahale çalışması olması, çocuk ve ergen örneklemeden oluşması, ev sahibi toplum üyelerinden oluşması gibi) 10 makale kapsam incelemesine dahil edilmiştir.

Tablo 1 mevcut çalışmada kullanılan bütün makalelerin yazarları, makalenin yayın yılları, ülkeleri, katılımcı özellikleri, örneklem büyüklüğü ve tekniğini içermektedir. 3 çalışma İtalya'da (Gabrielli ve ark., 2022; McCormack, 2019; Vezzali ve ark., 2014) 2 çalışma Birleşik Krallıkta (Glen, 2020; Jones ve ark., 2020), 2 çalışma Yunanistan'da (Spyropoulou, ve ark., 2020; Vassilopoulos ve ark., 2020) ve 3 çalışma da (Karaşahinoğlu ve Yıldırım, 2021; Terkan, 2020; Özaydın ve ark., 2021) Türkiye'de gerçekleştirilmiştir. Çalışmaların hepsi kontrol grubu içeren deneysel çalışmalardır. 8 çalışma randomize kontrollüken 2 çalışma katılımcılarını randomize kontrollü bir şekilde belirlememiştir. Toplamda 1078 katılımcı müdahale programlarına katılmıştır. En küçük örnekleme olan çalışma 34 kişiden oluşurken en büyüğü ise 414 kişiden oluşmaktadır.

Tablo 1
Dahil Edilen Çalışmaların Betimsel Özellikleri

Yazarlar ve Yıl	Ülke	Katılımcı Özellikleri	Örneklem büyüklüğü ve tekniği
Gabrielli ve ark. (2022)	İtalya	5. Sınıf öğrencileri (48 kız, 57 oğlan; Ort yaş=10) Çocukların 77'si İtalyan'dı ve 28'i İtalyan değildi. Çalışmanın dahil edilme kriteri İtalyan olmaktı. Bu nedenle, son örneklem 77 İtalyan okul çocuğundan (34 kız, 43 oğlan; Ort yaş=10) oluşuyordu.	N= 77 Randomize olmayan kontrol gruplu çalışma
Glen (2020)	Birleşik Krallık	8-11 yaşları arasındaki 92 okul çağı çocuğu	N=92 Randomize kontrol gruplu çalışma
Jones ve ark. (2020)	Birleşik Krallık	4-10 yaş arasındaki çocuklar (45 kız, 22 oğlan)	N= 67 Randomize kontrol gruplu çalışma
Karaşahinoğlu ve Yıldırım (2021)	Türkiye	5 ve 17 yaş arasındaki Türk ve Suriyeli çocuklar (32 kız, 76 oğlan)	N=108 Randomize kontrol gruplu çalışma
McCormack (2019)	İtalya	Roma'da yaşayan ve oradaki 5 okuldan seçilen 5. Sınıf çocukları	N=99 Randomize olmayan kontrol gruplu çalışma
Spyropoulou ve ark. (2020)	Yunanistan	9-12 yaş aralığındaki 6. Sınıf okul çağı çocukları (%51'i kız, %49'u oğlan, Ort yaş=10.79.)	N= 314 Randomize kontrol gruplu çalışma
Terkan ve ark. (2020)	Türkiye	8-9 yaşları arasında 4. Sınıf Türk okul çağı çocukları (45 kız, 46 oğlan)	N= 91 Randomize kontrol gruplu çalışma
Vassilopoulos ve ark. (2020)	Yunanistan	5. ve 6. Sınıf Yunan okul çağı çocukları (50 kız, 56 oğlan, Ort yaş=10.57)	N= 106 Randomize olmayan kontrol gruplu çalışma
Özaydın ve ark. (2021)	Türkiye	Hemşirelik bölümü okuyan üniversite öğrencileri (80 kadın, 10 erkek)	N=90 Randomize kontrol gruplu çalışma
Vezzali ve ark. (2014)	İtalya	Çalışma 1: Kuzey İtalya'dan 5. sınıf okul çağı çocukları (21 kız, 13 oğlan) Çalışma 2: Kuzey İtalya'dan lise öğrencileri (71 kız, 46 oğlan) Çalışma 3: Güney İngiltere'den lisans öğrencileri (58 kadın, 13 erkek)	N= 34 Randomize kontrol gruplu çalışma N=117 (kesitsel çalışma) N= 71 (kesitsel çalışma)

Tablo 2’de ise çalışmaya dahil edilen makalelerin içeriğinin özetinden, bağımlı değişkeni ölçen anketlerden, istatistiksel bulgulardan ve varsa çalışmaların etki büyüklüklerinden bahsedilmektedir. Gabrielli ve arkadaşları (2022) tarafından yürütülen "Dün, Bugün, Yarın" adlı çalışma, beşinci sınıf çocuklarında göçmenlere yönelik örtük ön yargıyı azaltmak için tasarlanmış okul temelli bir programın etkisini değerlendirmiştir. Program, etnik ön yargıyı azaltmak için empati ve perspektif alma ile doğrudan ve dolaylı teması strateji olarak kullanmıştır. Kapsayıcı davranışları teşvik etmek için araç olarak göçmen çocukların çizimleri de dahil olmak üzere birçok etkinlik kullanılmıştır. 105 öğrenci kontrol ve deney grubu olarak iki gruba ayrılmıştır ve her birindeki çocuklar örtük ön yargılarını ölçmek için programdan önce ve sonra Örtülü İlişkilendirme Testi tamamlamışlardır. Program etkinliklerine sadece deney grubu katılmıştır, kontrol grubu bekleme grubu olarak değerlendirilmiştir. Sonuçlar, eğitim programından sonra deney grubundaki örtük ön yargıda önemli bir azalma olduğunu göstermiştir, ancak kontrol grubunda bir azalma söz konusu değildir. Çalışmanın etki büyüklüğü ise .10 olarak hesaplanmıştır. Bu ortalama bir etki büyüklüğü olarak değerlendirilebilir.

Glen (2020) tarafından yapılan çalışmada ise, Kuzey İrlanda genelindeki okullarda 8 ila 11 yaşları arasındaki 92 çocuk gerçekçi bir mülteci senaryosu kullanan müdahale programına katılmıştır ve rastgele yalnızca bilgi (kontrol) veya hikaye (müdahale) koşuluna atanmıştır. Her iki koşulda da katılımcılara ilk önce mültecinin çocuk dostu bir tanımı verilmiştir. Daha sonra, çocuklara cinsiyeti varsayımsal olarak eşleştirilmiş bir çocuk (Mohammad veya Ayesha) tanıtılmıştır ve onun Suriye'den gelen bir mülteci olduğu söylenmiştir. Bu mülteci çocuğun Kuzey İrlanda'ya taşındığı ve yakında okullarında öğrenci olacağı bilgisi verilmiştir. Yalnızca bilgi koşulundaki katılımcılar eğitilmiş bir araştırmacıyla bire bir etkileşimde bağımlı değişken sorularına geçerken, hikaye (müdahale) koşulundaki çocuklara, gerçek bir öyküye dayalı olarak yayımlanmış bir çocuk öykü kitabının uyarlanmış bir versiyonu okutulmuştur. Bu hikâyede iki Suriyeli çocuğun Avrupa'ya yerleşme yolculuğu anlatılmaktadır. Çocuklar daha sonra empati manipülasyon kontrolü, mültecilere yönelik grup dışı tutumlar, kaynak dağıtım görevi ve hayali mülteci çocuklara yönelik gerçekçi yardım fırsatı gibi bağımlı değişkeni ölçen anketleri tamamlamışlardır. Sonuçlara göre, empatinin okul ortamında kısa bir anlatı (hikaye) müdahalesiyle başarılı bir şekilde teşvik edildiği bulunmuştur. Yani, hikaye anlatısı koşulundaki çocuklar, yalnızca bilgi koşulundaki çocuklara göre önemli ölçüde daha fazla empati bildirmişlerdir. Ek olarak, hikaye durumundaki çocuklar kontrol grubuna göre mültecilere yardım etme niyetleri konusunda daha gerçekçi yanıtlar vermişlerdir. Fakat, çocukların grup dışı tutumlarında müdahale ve kontrol grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Ayrıca, çocukların mültecilere ayırdıkları kaynak sayısında müdahale ve kontrol grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

Jones ve arkadaşları (2020) tarafından yapılan çalışmaya ise 4-10 yaş arasında Birleşik Krallık'ta yaşayan 67 yerli çocuk dahil edilmiştir. Bu çalışmada, çocuk oyuncakı kuklası kullanılarak hayali temas türünün (2 veya 3 boyutlu figürler ile) değiştirildiği deneysel bir tasarım kullanılmıştır. 4-10 yaş arasındaki bu çocuklar, 2 veya 3 boyutlu oyuncak kukla figürleriyle üç dakikalık interaktif oyun seansından önce ve sonra göçmenlere ve mültecilere yönelik tepkileri açısından test edilmiştir. Oturumda çocuklardan çocuk oyuncak kuklasıyla nasıl 'gerçekten iyi vakit geçireceklerini' göstermeleri istenmiştir. Sonuçlar, 3 boyutlu figürlerle hayali oyunun ardından mültecilerle arkadaşlık etme niyetleri üzerinde 2 boyutlu figürlerle hayali oyunda benzer olumlu bir etkinin olduğunu göstermektedir. Sadece 2 boyutlu deney koşulunda, arkadaşlık etme konusundaki kaygıda daha fazla bir azalma olduğu görülmüştür.

Karavaşinoğlu ve Yıldırım (2021) tarafından gerçekleştirilen çalışmanın amacı da Suriyeli ve Türk çocukları spor yoluyla bir araya getirmek ve Spor Eğitime Destek Projesi'ne katılan Suriyeli ve Türk

çocukların arkadaşlık algılarını incelemek, iletişimi teşvik etmek ve aralarındaki farklılıklara karşı hoşgörüyü anlamaktır. Araştırma grubunu 5-17 yaş arası 108 çocuk oluşturmaktadır. Veriler metafor ve resimler yoluyla elde edilmiştir. Veriler içerik analizi ve ki-kare testi ile analiz edilmiştir. Sonuç olarak Türk çocuklarının Suriyeli çocuklara göre daha fazla olumsuz tutuma sahip oldukları görülmüştür [χ^2 (sd = 1, n = 96) = 4.27, $p < .05$]. Proje sonuçlarına göre Suriyeli çocukların %85'i Türk çocuklarla vakit geçirmekten hoşlanırken, bu oran Türk çocuklarında %66,1'dir. Suriyeli çocukların Türk yaşlılarına göre biraz daha yüksek uyum potansiyeline sahip oldukları ve arkadaşlık kurma konusunda istekli oldukları söylenebilir. Duyguların tanımı teması ise çocukların Türk/Suriyeli arkadaşlarına yönelik duygularını içermektedir [χ^2 (sd = 1, n = 88) = 2.09, $p > .05$] ve duygu temaları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

McCormack (2019) tarafından İtalya'da yapılan çalışmaya ise 99 5. Sınıf öğrencisi katılım sağlamıştır. Dün-bugün-yarın (YTT) adlı eğitim programı, göçmenlerin ve mültecilerin yaşam koşulları hakkında farkındalık yaratmayı, ön yargıların azalmasını ve ayrımcılık uygulamalarının azaltılmasını teşvik etmeyi, öğrenciler arasında temel insan hakları ve kültürel farklılıklar konusunda farkındalık yaratmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada, ev sahibi çocukların kendi deneyimleri ile göçmenlerin/mültecilerin deneyimleri arasında zıt bir etki yaratarak empati kurmayı ve bakış açısı almayı geliştiren öğrenci merkezli stratejiler kullanılmıştır. Bu faaliyetlerin amacı, göç deneyiminin derin bir duygusal kavrayışını benimsetebilmektir. Programda çocuklardan dün, bugün ve yarına dair çizimler istenmiştir. Yani geçmişlerini, bugünlerini ve geleceklerini anlatan bazı çizimler yapmaları talep edilmiştir. Ardından hayali bir göçmen yaşıtının dün, bugün ve yarına dair çizimlerini yapmaları ve üzerine düşünmeleri istenmiştir. Çocukların açık ve örtük ön yargıları, standartlaştırılmış testlerle değerlendirilmiştir (Pirchio ve ark., 2018). Sonuçlar, sadece deney grubunda olanların örtük ön yargılarında bir azalma eğilimi bulurken her iki grup için açık ön yargıda bir azalma olduğunu göstermektedir.

Spyropoulou ve arkadaşları (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışma 9-12 yaş aralığındaki 6. sınıf okul çağı çocuklarını hedef almış ve Yunanistan'da uygulanmıştır. Bu çalışma, kültürlerarası becerileri ve olumlu gruplar arası ilişkileri geliştirmeyi amaçlamıştır. Aynı zamanda çocukları mültecilerin yaşamına alıştırmayı ve duyarlılaştırmayı amaçlayan, okul tabanlı çok kültürlü ve ırkçılık karşıtı bir program olan Dostluk Projesinin Yunan versiyonudur. Çalışmanın amacı, Dostluk Projesinin etkilerini Yunan öğrencilerde boylamsal olarak değerlendirmektir. Bu araştırmanın örneklemini Yunanistan'ın Atina ve Girit kentindeki altı ilkokuldan 9-12 yaşları arasındaki 314 çocuk oluşturmuştur. Öğrenciler rastgele bir biçimde müdahale veya kontrol grubuna atanmış ve programın etkililiği üç ölçümle (müdahale öncesi, sonrası ve 3 ay sonra) incelenmiştir. Sonuçlar, programa katılımın mültecilere yönelik genel tutumları etkilediğini, yabancı düşmanlığı ve hoşgörüsüz tutumlarını olumlu olarak etkilediğini, ancak katılımcıların faydacı-yardımsever davranışları üzerinde önemli bir etkisi olmadığını göstermiştir. Bu sonuçlar; Dostluk Projesi Yunanistan versiyonunun, mülteci kökenli ilkokul çocukları için kapsayıcı eğitimi teşvik eden, okul temelli etkili bir ön yargı azaltma programı olduğuna dair ilk kanıtları sağlamaktadır.

Terkan ve arkadaşları (2020) tarafından yürütülen çalışma ise Türkiye'de yaşayan 8-9 yaşları arasındaki okul çağı çocuklarını hedeflemektedir. Türk ve Suriyeli ilkokul çocukları arasındaki ilişkide dolaylı temasın etkinliğini test etmek için deneysel bir müdahale gerçekleştirilen çalışmada katılımcılar ev sahibi çocuklarıdır. Çalışmada hem nitel hem nicel değerlendirmeler yapılmıştır. Deney koşulundaki katılımcılardan, altı haftalık oturumlar boyunca Türk ve Suriyeli çocuklar arasındaki olumlu temas hakkında hikayeler okumaları istenmiştir. Sonuçlar, dolaylı temasın, katılımcıların herhangi bir faaliyette bulunmadığı bir kontrol koşuluna kıyasla, dış grup üyelerine yardım etmek için daha büyük bir isteğe yol açtığını ortaya koymuştur. Daha da önemlisi, bu etki başlangıçta daha yüksek olumsuz dış grup tutumları bildiren çocuklar arasında

ortaya çıkmıştır. Nitel verilerden elde edilen sonuçlar ise, dolaylı temasın gruplar arasındaki ilişkilerin ve arkadaşlıkların daha zengin, daha olumlu ve karmaşık temsillerini ürettiğini ortaya koymuştur.

Vassilopoulos ve arkadaşları (2020) tarafından yürütülen çalışma, Yunan ergenler için 6 seanslık bir ön yargı azaltma grubunun etkinliğini incelemiştir. Örnekleme, müdahale (n = 55) veya kontrol grubuna (n = 51) seçilen 10-12 yaşları arasındaki 106 ilkokul öğrencisinden oluşmaktadır. Mevcut program genel olarak hem ırkçılık karşıtı bakış açısını hem de ön yargıya yönelik çok kültürlü yaklaşımı birleştiren bir program olarak tanımlanmaktadır. Bu amaçla müdahale programındaki çocuklar, mültecilere yönelik mevcut bilgi ve tutumlarını sorgulamaya başlamak için etkileşimli grup tartışmalarına katılmaya teşvik edilmiştir. Ayrıca, grup kolaylaştırıcıları, öğrencilere geldikleri ülkelerdeki mültecilerin kültürlerini, yaşam tarzlarını ve deneyimlerini öğretmek için çeşitli görsel-işitsel materyaller (fotoğraflar, video klipler gibi) kullanmışlardır. Sonuçlar; kontrol grubuna kıyasla, müdahale grubundaki katılımcıların, mültecilere karşı daha olumlu tutumlar sergilediklerini ve genel empati kapasitelerinde bir artış olduğunu göstermiştir. Ek olarak, müdahale grubu katılımcıları daha fazla hoşgörü ve daha az yabancı düşmanlığı sergilemiştir.

Özaydın (2021) tarafında Türkiye’de 90 hemşirelik öğrencisinin katılımıyla yapılan çalışmada ise katılımcılar müdahale ve kontrol grubu olarak randomize kontrollü bir biçimde iki gruba ayrılmıştır. Müdahale grubu, mülteci sağlığı konusunda eğitim almıştır ve mültecilerle pratik bir staja katılmıştır. İki gruba başlangıçta (ön test) ve müdahale sonunda (son test) üç ölçek uygulanmıştır Bunlar, Yabancı Düşmanlığı, Mültecilere Yönelik Tutum ve Kültürlerarası Duyarlılık Ölçekleridir. İki yönlü varyans analizinde gruplar ve zaman arasında istatistiksel olarak anlamlı bir etkileşim bulunmuştur. Üç ölçek için de müdahale grubundaki son test puanları, ön test puanlarından anlamlı ölçüde farklıdır. Çalışmanın sonucuna göre, temas hipotezine dayalı müdahaleler, hemşirelik öğrencilerinin mültecilere yönelik tutumlarını iyileştirmiştir.

Son olarak, Vezzali ve arkadaşları (2014) tarafından İtalya’da gerçekleştirilen çalışmaya 34 5. Sınıf öğrencisi katılmıştır. Çalışma, Harry Potter kitapları sersinin ön yargıyı azaltmadaki etkisi incelemiştir. Harry Potter’ın en çok satan popüler kitaplarını okuyarak yayılmacı temasın damgalanmış gruplara (göçmenler, eşcinseller, mülteciler) yönelik tutumları iyileştirip iyileştirmediğini test etmek için bu çalışmada 3 araştırma yapılmıştır. İlkokul çocukları ile yapılan bir deneysel müdahalenin sonuçları ve lise ve üniversite öğrencileriyle (İtalya ve Birleşik Krallık’ta) yapılan iki kesitsel çalışmanın sonuçları ana hipotezi desteklemiştir. Yani kitaplar aracılığıyla ev sahibi toplumdaki çocuklarda yayılmacı temasın kullanımı çocukların mülteciler gibi damgalanmış gruplara olan ön yargısını azaltmıştır. Çalışmada, ana karakterle (yani, Harry Potter ile) özdeşleşme ve olumsuz karakterden (yani, Voldemort) ayrışmanın damgalanmış gruplara yönelik etkiyi yönettiği görülmüştür. Perspektif alma, olumlu tutum geliştirmeye izin veren bir süreç olarak ortaya çıkmıştır.

Tablo 2

Dahil Edilen Müdahale Programlarının Özellikleri ve Bulguları

Yazarlar ve Yıl	Programın adı	Bağımlı Değişkeni Ölçen Ölçekler	İstatistiksel Bulgular	Etki Büyüklüğü
Gabrielli ve ark. (2022)	The Yesterday, Today, Tomorrow (YTT) - Dün, Bugün, Yarın okul programı	Örtük İlişkilendirme Testi (Child-IAT)	Son testte katılımcının deneysel koşul için örtük ön yargı düzeyi, kontrol koşuluna (Ort. =0.28, S=0.27) [F(1, 64)=6.20] göre anlamlı olarak daha düşüktü (Ort. =0.10, S=0.32), p=.02) Ayrıca, kontrol grubundaki katılımcıların örtük ön yargısı, T1 ve T2 arasında farklılık göstermedi [F(1,64)=2.63, p=.11)]Deney grubundakiler için, T2'de T1'den [F(1,64)=4.77, p=.03] daha düşük bir örtük ön yargı gösterdiler.	$\eta^2=0.10$
Glen (2020)	Orta Çocuklukta Empati Tutum-Eylem Modeli	Empati, tek maddelik bir soru kullanılarak öz bildirim yoluyla değerlendirilmiştir. Dış gruba yönelik tutumlar 3 soruluk bir anket kullanılarak ölçülmüştür. Mültecilere yardım etme tutumları Vezzali ve ark. (2015) tarafından oluşturulan 2 soruyla ölçülmüştür. Bir dış grup olarak mülteci çocuklara yönelik olumlu sosyal davranış ise, kaynak dağıtım görevi (resource allocation task) aracılığıyla değerlendirilmiştir.	Çalışma, empatinin okul ortamında kısa bir anlatı müdahalesiyle başarılı bir şekilde teşvik edildiğini bulmuştur. Yani, hikaye anlatısı koşulundaki çocuklar, yalnızca bilgi koşulundaki çocuklara göre önemli ölçüde daha fazla empati bildirmişlerdi Çocukların grup dışı tutumlarında müdahale ve kontrol grupları arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Hikaye durumundaki çocuklar kontrol grubuna göre mültecilere yardım etme niyetleri konusunda daha gerçekçi yanıtlar vermişlerdir. Çocukların mültecilere ayırdıkları kaynak sayısında müdahale ve kontrol grupları arasında anlamlı bir farklılık yoktur.	-
Jones ve ark. (2020)	Küçük çocukların göçmenlere yönelik olumlu tepkilerini desteklemek için 2 boyutlu kağıt bebekleri ve 3 boyutlu oyuncak kuklaları kullanma oyunu	Gruplar arası kaygı oyunu ölçümü ve arkadaşlık niyetleri oyunu ölçümü	Bu çalışma, çocuklar arasında göçmenlere yönelik ön yargıları azaltmada ve arkadaşlık niyetlerini teşvik etmede bir temas müdahalesi olarak hayali oyunun etkinliğini araştırmayı amaçlamıştır. Çocukların 3 boyutlu bebeklerle göçmen çocuklarla hayali temas şeklinde oynaması onların göçmenlerle arkadaşlık niyetlerinde olumlu bazı değişimlere yol açmıştır. Oyunlar sonrasında arkadaşlık niyetlerindeki olumlu değişim 3 boyutlu bebeklerle oynamada 2 boyutlu kağıt bebeklere nazaran daha yüksekti. $F(1,61) = 7.67, p = .007$. Ayrıca, 2 boyutlu oyunda çocukların göçmen akranlarına yönelik niyetleri, deney grubunda bulunanların kontrol grubuna göre daha olumludur $F(2,54) = 7.04, p = .002$.	$\eta^2 = .11$ $\eta^2 = .21$
Karashinoğlu ve Yıldırım (2021)	Çocuklara Yönelik Spor Eğitime Destek Projesi	Bir nitel araştırma yöntemi olan cümle tamamlama uygulaması	Proje sonuçlarına göre Suriyeli çocukların %85'i Türk çocuklarla vakit geçirmekten hoşlanırken bu oran Türk çocuklarda %66,1'dir. Türk çocuklarının Suriyeli çocuklara göre daha fazla olumsuz ve tarafsız duygulara sahip oldukları görülmüştür [$\chi^2 (sd = 1, n = 96) = 4.27, p < .05$]. Spor projesinin sonunda, metaforlar ve çizimler incelendiğinde her iki grubun da birbirlerine karşı çoğunlukla olumlu düşüncelere sahip oldukları görülmüştür. Her iki grupta da metaforların çoğu paylaşmak ve sevgi temaları altında oluşturulmuştur.	-
McCormack (2019)	Dün-bugün-yarın (YTT): Göç üzerine bir e-öğrenim programı	Açık ve örtük ön yargı, standart testlerle değerlendirilmiştir.	Programda, çocuklardan YTT çizimleri istenmiştir, kendilerinin yani geçmiş, bugünü ve geleceğini çizmeleri; ardından hayali bir göçmen yaşantının YTT çizimlerini yapmaları istenmiştir. Son olarak göçmen çocukların YTT çizimlerine bakarak tasvirler ve değerlendirmeler yapılmıştır. Sonuçlar, istatistiksel olarak deney grubunda ($t(38) = 1.73, p = .09$), kontrol grubunda olmayan örtük ön yargıda azalma eğilimi ve her iki grup için	-

Tablo 2

Dahil Edilen Müdahale Programlarının Özellikleri ve Bulguları

Yazarlar ve Yıl	Programın adı	Bağımlı Değişkeni Ölçen Ölçekler	İstatistiksel Bulgular	Etki Büyüklüğü
			açık ön yargıda azalma olduğunu göstermektedir. (deney grubu $t(43) = 2.45, p = .019$ ve kontrol grubu $t(16) = 3.27; p = .005$).	

Tablo 2'nin devamı

Dahil Edilen Müdahale Programlarının Özellikleri ve Bulguları

Spyropoulou ve ark. (2020)	İlkokul çocukları için çok kültürlü – ırkçılık karşıtı bir program	- Mültecilere Yönelik Tutum Ölçeği - Tolerans ve Yabancı Düşmanlığı Ölçeği - Fedakarlık Ölçeği	Bulgular, programın çocukların mültecilere yönelik genel tutumları üzerindeki olumlu kısa vadeli etkisine ilişkin ilk desteği sağlamıştır. Greenhouse-Geisser düzeltmesi [Mauchly'nin testi: $\chi^2(2) = 6.78, p < .05$] zaman ve grup arasında önemli bir etkileşim olduğunu göstermiştir $F(1.96, 604.83) = 5.29, p < .01$. Daha spesifik olarak, müdahale grubu, ön test ile karşılaştırıldığında sırasıyla 2. değerlendirme ölçümü ve 3. ölçümde mültecilere yönelik önemli ölçüde daha yüksek düzeyde olumlu tutum sergilemiştir.	Cohen's $d = .34$,
Terkan, ve ark. (2020)	Türk ilkököl çocukları arasında dolaylı temas müdahalesi	Niceliksel değerlendirme: Grup dışı tutumlar ölçeği ve Yardım etme niyeti ölçeği Niteliksel değerlendirme: 8 adet ucu açık soru	Müdahale sonrası yardım niyetlerinin, farklılık gösterip göstermediği test edilmiştir ve müdahale öncesi yardım niyetleri de kontrol edilmiştir. Sonuçlar anlamlı bir farklılık göstermemektedir. $F < .01, \eta^2 p = .01$. Başlangıçta daha olumsuz dış grup tutumları bildiren çocuklar arasında dolaylı temasın daha etkili olduğu görülmüştür. Sonuçlar, dolaylı temasın, buna en çok ihtiyaç duyan bireyler, yani daha olumsuz dış grup tutumlarına sahip bireyler arasında etkili olduğunu gösterdiği için cesaret vericidir.	Kısmi $\eta^2 = .01$.
Vassilopoulos ve ark. (2020)	Ergenlik Öncesi Çocuklara Yönelik Ön yargıyı Azaltmak için Sınıf Temelli Bir Grup Müdahalesi	-Mültecilere Yönelik Tutum -Yabancılara Yönelik Tutum -Mültecilere Yönelik Empati -Mültecilere Yönelik Tolerans ve Yabancı Düşmanlığı Ölçeği -Çocukların Fedakarlık Davranışları Ölçeği	Mültecilere yönelik tutumda grup (deney vs kontrol) zaman (öncesi ve sonrası) etkileşimi anlamlı bulunmuştur. $F(1, 103) = 6.58, p = .01$. Değişim puanlarının analizi, müdahaleyi takiben olumlu tutumlarda (Ort. = 2.63, SD = 3.00), kontrol koşuluna göre (Ort. = 1.09, SD = 2.24), $t(104) = 2.96, p = .004$ deney grubunda önemli ölçüde daha fazla artış göstermiştir.	Kısmi $\eta^2 = .06$
Özaydın ve ark. (2021)	Temas hipotezine dayalı müdahaleler yoluyla hemşirelik öğrencilerinin mültecilere yönelik olumlu tutumlarını teşvik etme	-Yabancı Düşmanlığı Ölçeği -Kültürlerarası Duyarlılık Ölçeği -Mültecilere Yönelik Tutum Ölçeği	-Ön testin etkisi kontrol altına alındığında, sosyal temas hipotezine dayalı müdahalenin yabancı düşmanlığı üzerinde anlamlı bir etkisi olmuştur ($F(1,87) = 79,850 p < 0,001$, Düzeltilmiş $R^2 = 0,513$) - Ön testin etkisi kontrol edildiğinde, sosyal temas hipotezine dayalı müdahalenin kültürlerarası duyarlılık puanı üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır ($F(1,87) = 18,562 p < 0,001$ Düzeltilmiş $R^2 = 0,378$). - Tekrarlanan ölçümlerde iki yönlü ANOVA sonuçları, grup-zaman etkileşiminin mültecilere yardım etme alt boyutu dışında ölçek alt boyutlarında anlamlı olduğunu göstermiştir.	$\eta^2 = 0.40$ $\eta^2 = 0.15$ olumsuz görüş ($\eta^2=0,14$), radikal çözüm üretme ($\eta^2=0,27$), ortalama çözüm üretme ($\eta^2=0,08$), olumsuz düşüncüyü savunma ($\eta^2 = 0.09$), mültecilere yardım ($\eta^2 = 0.02$)
Vezzali ve ark. (2014)	Harry Potter'ın en güçlü büyüsi: Ön yargıyı azaltmak	Göçmenlere yönelik tutumlar	Harry Potter ile özdeşleşmenin moderatör etkisine bakılmıştır. Deneysel koşul ile Harry Potter ile özdeşleşme arasındaki iki yönlü etkileşim anlamlı bulunmuştur. $\beta = .51, p < .05$. Basit eğitim analizleri, Harry Potter kitabından pasajlar okunulan çocuklardan Harry Potter ile daha fazla özdeşleşen çocukların göçmenlere yönelik tutumların iyileştiğini	-

Tablo 2

Dahil Edilen Müdahale Programlarının Özellikleri ve Bulguları

Yazarlar ve Yıl	Programın adı	Bağımlı Değişkeni Ölçen Ölçekler	İstatistiksel Bulgular	Etki Büyüklüğü
	(Hikaye okuma yoluyla genişletilmiş gruplar arası temas)		göstermiştir $b = 1.04$, $t = 2.25$, $p < .05$. Harry Potter ile daha az özdeşleşen katılımcılar için deneysel koşulun etkisi anlamsızdır. Etkileşim terimini içeren regresyon modeli toplam varyansın %47'sini açıklamıştır. Bu nedenle, Harry Potter'ın kontrol koşuluna göre ön yargıyla ilgili pasajlarını okumak, kontrol değişkenlerinin etkilerinin ötesinde grup tutumlarını geliştirmiştir.	

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Mevcut çalışma, 2010 ve 2022 yılları arasında göçmenlere yönelik ön yargıları azaltmayı amaçlayan müdahale programlarının bir derlemesidir. Çalışma, yerel toplum üyelerinden çocuk ve ergenleri popülasyon olarak hedef alması açısından bir kapsam belirleme çalışmasıdır. Son yıllarda ev sahibi toplumlara hedef alan ve göçmenlere yönelik tutumları olumlu yönde değiştirmeyi amaçlayan müdahale programlarının bir derlemesine literatür incelendiğinde rastlanmamıştır. Bu noktada, mevcut çalışma ile alan yazındaki bu boşluğu doldurarak önümüzdeki çalışmalar için bir yol haritası belirlenmesi amaçlanmıştır. 2010 ve 2022 yılları arasında gerçekleştirilmiş ve Türkçe -İngilizce olarak yazılmış müdahale programları incelendiğinde, en sık kullanılan ve işe yarayan yöntemin sınıflarda çok kültürlü bir müfredat uygulayarak ırkçılık karşıtı çalışmaları içeren ve empati uygulamalarını temel alan çok bileşenli bazı programlar olduğu görülmüştür (Spyropoulou ve ark., 2020; Vassilopoulos ve ark., 2020). Çok kültürlü müfredat programları, ön yargının bilgisizlikten kaynaklandığı varsayımına dayanmaktadır. Bu nedenle, katılımcıların azınlık gruplarının yaşam tarzı ve kültürü hakkında bilgilendirmek, ön yargıları azaltmakta ve katılımcıların azınlık gruplarına yönelik davranışlarını değiştirmektedir (Aydın, 2017). Özetlemek gerekirse, çok kültürlü müfredatı içeren eğitim programlarının yardımıyla dış gruplarla ilgili klişelere ve mitlere meydan okuyarak olumlu ilişkiler kurulması hedeflenmektedir. Örneğin, çok kültürlü müfredatlarda etnik merkezciğe, ayrımcılığa ve ırkçılığa neden olabilecek ön yargılar sıklıkla vurgulanabilir ve katılımcılardan kendi yaşamlarında ve çevrelerinde gördükleri ayrımcılık türleri için örnekler vermeleri istenebilir.

2010 ve 2022 yılları arasında yapılan çalışmalar incelendiğinde çok kültürlü bir eğitim müfredatı uygulamanın azınlık gruplara yönelik ön yargıları azaltmada tek başına etkili olmadığı görülmüştür (Koeller, 1977; Lessing ve Clarke, 1976). Çok kültürlü müfredatın; ırkçılık karşıtı programlar, empati ve rol yapma etkinlikleriyle kombine edilerek hazırlanan çok bileşenli müdahale programlarının daha etkili olduğu görülmüştür (Spencer, 1998). Birçok çalışmanın ortak sonuçları; sınıf (okul) temelli, ön yargıları azaltmaya yönelik çok bileşenli bir müdahale grubuna katılımın, empatide ve aynı zamanda mültecilere veya yabancılara karşı olumlu tutum ve hoşgöründe genel olarak bir artışa yol açtığını göstermektedir (örn., Aboud, ve ark., 2012; Vassilopoulos ve ark., 2020). Mevcut çalışma ile ulaşılan sonuçlar hem çocuk hem de ergenlerde yabancı düşmanlığı azaltmak ve azınlık gruplara yönelik olumlu tutumları artırmak için ırkçılık karşıtı programların etkinliğini desteklemektedir.

Ön yargıları azaltmaya yönelik okul temelli ırkçılık karşıtı programları, göçmenlerle dolaylı temasa dayanan müdahale programları izlemiştir (McCormack, 2019; Terkan ve ark., 2020). Temasın grup dışı tutumların oluşumunda önemli bir rol oynadığı bilinmektedir (Aboud ve ark., 2003). Sosyal temas kuramının ana fikri, eğer ön yargı insanlar arasındaki etkileşimsizliği ve ayrılığı besliyorsa, bu gruplarla etkileşim kurmanın düşmanca kalıp yargıları ortadan kaldırayabileceği ve bireylerin yeniden insan olarak tanınmaya başlayabileceğidir (Pettigrew, 1998). Temas hipotezi farklı ırklar, farklı milletlerden insanlar (Husnu ve Lajunen, 2015), dinler, engelliler, psikolojik hastalıklar (Stathi ve ark., 2011), cinsel yönelimler (Çırakoğlu, 2006; Miller ve ark., 2013) ve mülteci grupları (Güler, 2019) için çeşitli çalışmalarda kullanılmıştır. Bu çalışmalar, temas kuramının gruplar arası ilişkileri olumlu yönde etkilediğini göstermiştir. Yani, hedef kitle ile doğrudan temasın köklü ön yargıları azaltabileceği varsayımına dayalı olarak yapılan araştırmalar etkili görünmektedir (Thornicroft, 2014). Fakat, toplumdaki tüm kesimlerin sığınmacı veya mülteci gruplarla doğrudan temas kurabilmesini sağlayabilecek ortamlar oluşmamaktadır (Paluck ve Green, 2009). Bu nokta da dolaylı temas yöntemi (yayılmacı veya hayali temas gibi) karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunları ele almak için

araştırmacılar son zamanlarda yayılcı temas gibi dolaylı iletişim biçimlerinin etkinliğine odaklanmışlardır (Wright ve ark.,1997; Vezzali ve ark., 2014). Yayılcı temas hipotezine göre, sadece bir grup üyesinin bir veya daha fazla grup dışı arkadaşı olduğunu bilmek, ön yargıyı azaltmak için yeterlidir. Artık hem yetişkinlerle (Paolini ve ark., 2004) hem de çocuklarla (Cameron ve Rutland, 2006; Turner ve ark., 2013) yayılcı temas, eğitim ortamlarında grup içi ve grup dışı karakterler arasındaki teması içeren hikayeler aracılığıyla uygulanmaktadır (Liebkind ve McAlister, 1999). Cameron ve arkadaşları, 5 ila 11 yaş arasındaki İngiliz çocukların grup içi ve grup dışı karakterler arasındaki kısa dostluk hikayelerini okudukları bir dizi çalışma yürütmüşlerdir (Cameron ve Rutland, 2006; Cameron ve ark., 2011). Hikayelerin, mülteciler ve engelliler gibi çeşitli damgalanmış gruplara yönelik tutumları iyileştirdiği bulunmuştur. Bu noktada, mevcut kapsam derleme çalışmasında yer alan makalelerin sonuçlarının da (Jones ve ark., 2020; McCormack, 2019; Terkan ve ark., 2020; Vezzali ve ark., 2014) geçmiş yıllarda yapılmış dolaylı temas çalışmalarının bulgularıyla uyumlu olduğu görülmüştür.

Bazı çalışmalar ise müdahale programlarına hem mülteci çocukları hem de yerli çocukları dahil etmiştir ve dış gruba karşı tutumlar ve uyum potansiyelleri gibi bağımlı değişkenlerdeki farklılıkları değerlendirmiştir (Karaşahinoğlu ve Yıldırım, 2021). Suriyeli çocukların ev sahibi akrabalarına göre biraz daha yüksek uyum potansiyeline sahip oldukları ve arkadaşlık kurma konusunda daha istekli oldukları bulunmuştur. Bu veri, Suriyeli çocukların yeni çevreleriyle bağ kurma ihtiyacı ve dolayısıyla uyum konusunda olumlu bir bakış açısına sahip olmaları olarak yorumlanabilmektedir. Yerli çocuklar çoğunluğu oluşturdukları için kendilerinde yabancı çocuklarla bağ kurma ihtiyacı ve zorunluluğu hissetmeyebilecekleri de bu çalışmadan çıkarılabilir. Ayrıca, Erdoğan (2020) tarafından yetişkin örnekleminde yapılan kapsamlı bir çalışmada ise; Suriyeliler kültür olarak Türklerle %57 oranında benzer veya çok benzer olduklarını düşünürken Türklerle hiç benzemediğini düşünenlerin oranı ise sadece %3,6'dır. Ayrıca bu çalışmada Suriyelilerin Türk toplumuna karşı sosyal mesafelerinin çok düşük olduğu ve yakın sosyal ilişkiler kurmaya istekli oldukları ortaya konmuştur. Ancak Türk yerel toplumu açısından senaryo sosyal uyum açısından hiç benzer değildir. Ev sahibi toplumun Suriyelilerle barış içinde yaşayabileceği fikrine katılanların oranı sadece %11,4 (Erdoğan, 2020). Bu nedenle, hem çocuk-ergen gruplarında hem de yetişkin gruplarında bundan sonraki çalışmalarda daha çok ev sahibi toplulukların çalışma öznesi olarak seçilmesi ve ev sahibi toplulukların dış gruplara karşı kaygılarının iyi anlaşılması, potansiyel ön yargılarının kırılmasına yönelik uygulamalı çalışmaların yapılması önemli bir konu haline gelmiştir.

Sonuç olarak, dünyanın birçok bölgesinde koruma arayan insanların sayısının son yıllarda çarpıcı bir şekilde arttığı aşikardır ve Türkiye de koruma arayan insanlar için önemli bir durak noktası olmuş, özellikle Suriyeli sığınmacılar konusunda sayısal olarak en fazla sığınmacıya ev sahipliği yapan ülkelerden biri haline gelmiştir. Elbette göç hareketliliğinin bu kadar fazla olması ev sahibi ülkeleri başta sosyal uyum olmak üzere pek çok açıdan zorlayabilmektedir. Zorlanılan konuların en önemlilerinden birkaçını da yabancı düşmanlığı, azınlık ve mültecilere olumsuz tutumlar ve ayrımcılık konuları oluşturmaktadır. Uluslararası göçün hızla arttığı bu dönemde yabancı düşmanlığının toplumsal bir soruna dönüşmemesi için çaba sarf edilmelidir (Bekar, 2018). Bu noktada, özellikle okul ortamlarında, sınıf içi grup çalışmalarında, ayrımcılık ve yabancı düşmanlığı ile mücadelede ve azınlıklara ve sığınmacılara karşı olumlu bir duruşu teşvik etmede bazı çalışmaların yapılması gerekli olmuştur. Mevcut çalışma da özellikle çocukluk ve ergenlik döneminde olan yerel toplumdan kişilere uygulanmış ve uygulamanın yayımlandığı müdahale programlarının bir değerlendirmesini yapmak amacıyla oluşturulmuştur. Sonuçlar hem ırkçılık karşıtı perspektiften hem de çok kültürlü yaklaşımdan unsurları birleştiren, gruplar arasındaki sosyal teması ön planda tutan sınıf temelli, ön yargıyı azaltan çalışmaların çocukların ve ergenlerin mültecilere yönelik tutumlarını iyileştirmede ve empati kurmalarını sağlamada etkili olduğunu göstermektedir. Bu çalışma sayesinde göçmen bireylere yönelik henüz

sert ve değişmesi zor fikirleri oluşmamış çocuklarda ve ergenlerde etkili olan müdahale programları ön plana çıkmış ve çocukların da ebeveynlerini etkileme bağlamındaki rolü düşünüldüğünde ailenin genelini hedef alan çalışmalar ortaya çıkmıştır. Örneğin, İz Derneğinin ortaokul düzeyindeki okullarda yürüttüğü Türkiye’de yaşayan Suriyeli çocuklara yönelik ayrımcılığı azaltmanın hedeflendiği bir projede çocukların ön yargılarının birçoğunun ailelerinden kaynaklandığı tespit edilmiştir (Durmaz, 2022). Bu bağlamda okullarda ön yargıları azaltmaya yönelik yürütülen müdahale programlarına veya projelerine ebeveynleri de dahil edebilmek çok değerlidir .

Etkililiği kanıtlanmış, birçok ögeyi birleştirerek hazırlanıp sunulan bu mevcut grup müdahale modellerinin, okul yöneticilerine, rehber öğretmenlere ve eğitimcilere, sınıf ortamında ayrımcılık ve yabancı düşmanlığı ile mücadele etmek ve empatiyi artırmak için müdahale stratejileri sağlamaları adına hizmet etmesi için sunulması ve öneminin anlatılması gerekmektedir. Ayrıca, kamu, göç ile ilgili çalışmalar yapan uluslararası kurumlar ve sivil toplum gibi birçok paydaştan bu çalışmaları benimsemesi, olumlu sonuçlara ulaşmak için ülkelerin göç yönetiminde özellikle uyum bağlamında bir devlet politikası olarak bu bilimsel çalışmaları kullanması beklenmektedir. Toparlamak gerekirse, ev sahibi toplumdaki çocukları yeni akranlarını anlamlı ve pozitif şekillerde karşılamaya hazırlayan müdahalelere yatırım yapmak, aynı zamanda mülteci çocukların seslerine yanıt vermektir. Önleyici programlar, mültecileri yeni toplumlara entegre etmenin çok yönlü doğasının ele alınmasına yardımcı olabilecek önemli ve uzun vadeli yatırımlardır. Mültecileri yeni bir topluma entegre etmek kısa vadede zor olsa da ev sahibi toplumun çocukları ve gençleri bu hassas grubun refahını destekleyen ve gelecek nesiller için barışı besleyen bir ortamın oluşturulmasında bütüncü bir rol oynamaktadır. Önleyici programların pek çoğunu derleyerek oluşturulan mevcut kapsam belirleme çalışması da alan yazında özellikle uygulayıcıların çalışmalarında ellerini güçlendirecektir.

Kaynaklar

- About, F. E., Tredoux, C., Tropp, L. R., Brown, C. S., Niens, U. ve Noor, N. M. (2012). Interventions to reduce prejudice and enhance inclusion and respect for ethnic differences in early childhood: A systematic review. *Developmental Review*, 32(4), 307-336. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2012.05.001>
- About, F. E., Mendelson, M. J. ve Purdy, K. T. (2003). Cross-race peer relations and friendship quality. *International Journal of Behavioral Development*, 27(2), 165-173. <https://doi.org/10.1080/01650250244000164>
- About, F. E. ve Amato, M. (2002). Developmental and socialization influences on intergroup bias. R. Brown ve S. Gaertner (Der) *Blackwell handbook in social psychology: Intergroup processes* içinde (65-85). Oxford, UK: Blackwell.
- About, F. E. ve Doyle, A. (1996). Does talk of race foster prejudice or tolerance in children? *Canadian Journal of Behavioral Science*, 28, 161-170.
- Aktas, V., Tepe, Y. K. ve Persson, R. S. (2018). Investigating Turkish university students' attitudes towards refugees in a time of Civil War in neighboring Syria. *Current Psychology*, 1-10.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. New York, NY: Addison-Wesley.
- Appl, D. J. (1996). Recognizing Diversity in the Early Childhood Classroom: Getting Started. *Teaching Exceptional Children*, 28(4), 22-25.
- Aydın, H. (2017). A Literature-based Approaches on Multicultural Education. *The Anthropologist*, 16, (1-2), 31-44, Doi: 10.1080/09720073.2013.11891333
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
- Banks, J. A. (1995). Multicultural Education: Historical Development, Dimensions, and Practice. J. A. Banks ve C. A. M. Banks (Der). *Handbook of Research on Multicultural Education* içinde (3-24). New York: Macmillan.
- Battal, K. (2018). *Representative of Syriaal immigrants: Analysis of Turkish press released by Syriaal* (Yüksek lisans tezi). Available from Turkish Council of Higher Education Thesis Center database. (Record No. 529326).
- Batson, C. D., Chang, J., Orr, R., ve Rowland, J. (2002). Empathy, Attitudes, and Action: Can Feeling for a Member of a Stigmatized Group Motivate One to Help the Group? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(12), 1656-1666.
- Beelmann, A., ve Heinemann, K. S. (2014). Preventing prejudice and improving intergroup attitudes: A meta-analysis of child and adolescent training programs. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 31(1), 10-24. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2013.11.002>.
- Bekar, N. (2018). Avrupa Birliği Ülkelerinde Yabancı Düşmanlığı ve Avrupa Güvenliğine Etkisi. *Bilge Strateji*, 10(18), 111-142.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5-68.
- Bigler, R.S. ve Liben, L.S. (2007). Developmental Intergroup Theory: Explaining and Reducing Children's Social Stereotyping and Prejudice. *Current Directions in Psychological Science*. 16(3), 162-166. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2007.00496.x>
- Birtel, M. D. ve Crisp, R. J. (2012). "Treating" prejudice: An exposure-therapy approach to reducing negative reactions toward stigmatized groups. *Psychological Science*, 23, 1379- 1386.
- BMMYK (2021). Türkiye, Dünya Mülteciler Günü'nde İstanbul'da bir fotoğraf sergisine ev sahipliği yaptı <https://www.unhcr.org/tr/>
- Budak, C., (2000). *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları

- Cameron, L. ve Rutland, A. (2006). Extended contact through story reading in school: Reducing children's prejudice toward the disabled. *Journal of Social Issues*, 62, 469-488.
- Cameron, L., Rutland, A., Hossain, R. ve Petley, R. (2011). When and why does extended contact work? The role of high quality direct contact and group norms in the development of positive ethnic intergroup attitudes amongst children. *Group Processes and Intergroup Relations*, 14, 193-206.
- Cırtı Karaağaç, F. (2018). *Educational problems of Syrian refugee students in elementary schools* (Yüksek lisans tezi). Available from Turkish Council of Higher Education Thesis Center database. (Record No. 509369)
- Cooper, K. (1989). *Sözsüz İletişim*, (Çev: T. Yankı), İstanbul: İlgı Yayıncılık.
- Çirakoglu, O. C. (2006). Perception of homosexuality among Turkish university students: The roles of labels, gender, and prior contact. *The Journal of Social Psychology*, 146(3), 293-305. <https://doi.org/10.3200/SOCP.146.3.293-305>.
- DaCosta, L., Abreu, N. ve Miragaya, A. (2006). Multiculturalism and universal proclaimed values in Olympic Movement: An approach to human rights and sport development? *International Council of Sport Science and Physical Education (ICSSPE) Magazine*, 48.
- Devine, P. G., Monteith, M. J., Zuernick, J. R. ve Elliot, A. J. (1991). Prejudice with and without compunction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 817-830.
- Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(1), 5-18. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.56.1.5>
- Durmaz, M. (2022, 20 Haziran). Çocukların mültecilerle ilgili önyargıları ailelerinden geliyor. *Bianet Bağımsız İletişim Ağı*. <https://m.bianet.org/bianet/insan-haklari/263558-cocuklarin-multecilerle-iligili-onyargilari-ailelerinden-geliyor>
- Earnest, J., Mansi, R., Bayati, S., Earnest, J. A. ve Thompson, S. C. (2015). Resettlement experiences and resilience in refugee youth in Perth, Western Australia. *BMC Research Notes*, 8, 236. <http://dx.doi.org/10.1186/s13104-015-1208-7>
- Erdoğan, M. ve Vatandaş, C. (2020). Individual and Social Exclusion Practice: Prejudice and Discrimination. *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 474-485.
- Erdoğan, M. M. (2020). *Suriyeliler barometresi 2019, Suriyelilerle uyum içinde yaşamın çerçevesi*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Evran, S., Riedler, M. ve Eryaman, M.Y. (2020). A Life Story Inquiry on Teaching Experiences of Syrian and Turkish Teachers Working in a Temporary Education Center. *Mediterranean Journal of Educational Research*, 14(32), 220-248.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Evanston, IL: Row & Peterson
- Gabrielli, S., Catalano, M.G., Maricchiolo, F. ve ark. (2022). Reducing implicit prejudice towards migrants in fifth grade pupils: efficacy of a multi-faceted school-based program. *Social Psychology of Education*. <https://doi.org/10.1007/s11218-022-09688-5>
- Glen, C., Taylor, L.K. ve Dautel, J.B. (2020). Promoting Prosocial Behavior Toward Refugees: Exploring the Empathy-Attitude-Action Model in Middle Childhood. *Children and Peace*, 71-87.
- Göç İdaresi Başkanlığı (2022). Yıllara göre geçici koruma kapsamındaki Suriyeliler. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- Göregenli, M. (2012). Temel Kavramlar: *Ön yargı, Kalıp yargı ve Ayrımcılık*. K. Çayır ve M. A. Ceyhan (der), *Ayrımcılık-Çok Boyutlu Yaklaşımlar içinde*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Guay, J. (2015, Kasım 18). Social cohesion between Syrian Refugees and Urban Host Communities in Lebanon and Jordan. 19 Şubat 2021 tarihinde

- <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/World%20Vision%20International%20DM2020%20Social%20Cohesion%20Report.pdf> adresinden erişildi.
- Güler, M. (2019). Ortak İç-grup Kimliği, Gruplararası Temas ve Algılanan Tehditlerin Suriyeli Bireylere Yardım Etme Niyeti Üzerine Etkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 916-938,
- Husnu, S. ve Lajunen, T. (2015). Predictors of intergroup bias in Turkish Cypriots. *International Journal of Intercultural Relations*. 44, 63-71.
- Jones, S.E., Dalnoki, L., Kaliff, A., Muir, W. Uusitalo, K. ve Uytman, C. (2020). No strings attached: Using 2D paper dolls and 3D toy puppets to promote young children's positive responses towards immigrants. *The Psychology of Education Review*, 44(2), 12-21.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). *Yeni İnsan ve İnsanlar; Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Karashahinoğlu, T. ve Yıldırım, İ. (2021). Friendship Perceptions of Syrian and Turkish Children Attending the Project of Support to Sport Education for Children. *International Journal of Progressive Education*, 17(2), 305-318.
- Kaysılı, A. (2013). *Emigration phenomenon and education correlation* (Konya province Kulu district model) (Yüksek lisans tezi). Available from Turkish Council of Higher Education Thesis Center database. (Record No. 342474)
- Kinzler, K. D., Dupoux, E. ve Spelke, E. S. (2007). The native language of social cognition. *Proceeding of The National Academy of Sciences, U.S.A.* 104, 12577-12580.
- Koeller, S. (1977). The effect of listening to excerpts from children's stories about Mexican-Americans on the attitudes of sixth graders. *Journal of Educational Research*, 70, 329-334
- Lessing, E. E. ve Clarke, C. C. (1976). An attempt to reduce ethnic prejudice and assess its correlates in a junior high school sample. *Educational Research Quarterly*, 1, 3-16
- Liebkind, K. ve McAlister, A. L. (1999). Extended contact through peer modelling to promote tolerance in Finland. *European Journal of Social Psychology*, 29, 765-780.
- Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. Harcourt, Brace.
- Lyytinen, E. ve Kullenberg, J. (2013). *Urban Refugee Research and Social Capital A Roundtable Report and Literature Review*. International Rescue Committee and Women's Refugee Commission, New York, US.
- Mansfield, E. ve Kehoe, J. (1994). A Critical examination of anti-racist education. *Canadian Journal of Education*, 19(4), 418-430.
- McCormack, B. (2019, Haziran). Yesterday-Today-Tomorrow: An E-Learning Program On Migration. *Connecting through Educational Technology*, Proceedings of the European Distance and E-Learning Network 2019 Annual Conference, Bruges.
- Miklikowska, M. (2015). Like parent, like child? Development of prejudice and tolerance towards immigrants. *British Journal of Psychology*, Doi:10.1111/bjop.12124
- Miller, A. K., Markman, K. D., Wagner, M. M. ve Hunt, A. N. (2013). Mental simulation and sexual prejudice reduction: The debiasing role of counterfactual thinking. *Journal of Applied Social Psychology*, 43(1), 190-194. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2012.00992.x>.
- Nesdale, D. (2004). Social identity processes and children's ethnic prejudice. M. Bennett ve F. Sani (Der), *The development of the social self* içinde (219-245). Psychology Press. https://doi.org/10.4324/9780203391099_chapter_8
- Nesdale, D. (2001). The development of prejudice in children. M. Augoustinos ve K. J. Reynolds (Der), *Understanding prejudice, racism, and social conflict* içinde (57-72). London, UK: Sage.

- Özaydın, T., Koçoğlu Tanyer, D. ve Belgin, A. (2021). Promoting the attitudes of nursing students towards refugees via interventions based on the contact hypothesis: A randomized controlled trial. *International Journal of Intercultural Relations*, 84, 191-199.
- Paluck, E.L. ve Green, D.P. (2009). Prejudice reduction: What works? A critical look at evidence from the field and the laboratory. *Annual Review of Psychology*, 60, 339-367.
- Paolini, S., Hewstone, M., Cairns, E. ve Voci, A. (2004). Effects of direct and indirect cross-group friendships on judgments of Catholics and Protestants in Northern Ireland: The mediating role of an anxiety-reduction mechanism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 770-786.
- Pettigrew, T. F. ve Tropp, L. R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38, 922-934. <https://doi.org/10.1002/ejsp.504>.
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49(1), 65-85. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.49.1.65>
- Piaget, J. (1970). Piaget's theory. P. H. Mussen (Der), *Carmichael's manual of child psychology* içinde (703-732.) New York: Wiley
- Pirchio S., Passiatore Y., Panno A., Maricchiolo F. ve Carrus G. (2018). A Chip Off the Old Block: Parents' Subtle Ethnic Prejudice Predicts Children's Implicit Prejudice. *Frontiers of Psychology*, 9, 110.
- Plexousakis, S., Kourkoutas, E., Giovazolias, T., Chatira, K. ve Nikolopoulos, D. (2019). School bullying and post-traumatic stress disorder symptoms: The role of parental bonding. *Frontiers in Public Health*, 7, 75.
- Pugh, K., Every, D. ve Hattam, R. (2012). Inclusive education for students with refugee experience: Whole school reform in a South Australian primary school. *Australian Educational Researcher*, 39(2), 125-141.
- Senemoğlu, N. (2004). *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim; Kuramdan Uygulamaya*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Short, G. ve Carrington, B. (1996). Anti-racist education, multiculturalism, and the new racism. *Educational Review*, 48, 65-77.
- Skinner, A.L., Meltzoff, A.N. ve Olson, K.R. (2016). "Catching" Social Bias: Exposure to Biased Nonverbal Signals Creates Social Biases in Preschool Children. *Psychological Science*, 28(2), 216-224.
- Sleeter, C. E. ve Grant, C. A. (1993). *Making choices for multicultural education: Five approaches to race, class and gender* (2. baskı). New York: Merrill.
- Spencer, M. S. (1998). Reducing racism in schools: Moving beyond the rhetoric. *Social Work in Education*, 20, 25-36.
- Spyropoulou, E., Surlantzi, A., Karakosta, A., Kotsampasaoglou, M. ve Giovazolias, T. (2020). Longitudinal evaluation of friendship project: A multicultural –antiracist program for elementary school children. *Current Psychology*, <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00842-w>
- Stathi, S., Crisp, R.J. ve Hogg, M.A. (2011). Imagining intergroup contact enables member-to-group generalization. *Group Dynamics Theory Research and Practice*, 15(3), 275-284.
- Szaflarski, M. ve Bauldry, S. (2019). The Effects of Perceived Discrimination on Immigrant and Refugee Physical and Mental Health. *Advances in Medical Sociology*, 19, 173-204.
- Suveren, Y. (2022). Bilinçsiz Önyargı: Tanımı ve Önemi. *Piskiyatriye güncel yaklaşımlar*, 14(3), 414-426.
- Şen, G. ve Keskin, H. (2019). Türkiye'deki Kamu Yönetimi Öğrencilerinin Suriyeli Sığınmacılara İlişkin Tutumları. *MANAS Journal of Social Studies*, 8(2), 1958-1974.
- Terkan, M., Bisagno, E., Cocco, V.M., Kaçmaz, T., Turnuklu, AB., Stathi, S. ve Vezzali, L. (2020). Reducing prejudice toward Syrian refugee children: A vicarious contact intervention among Turkish elementary school children. *Journal of Community Psychology*, 1-24.

- Thornicroft, G. ve Rose, D. (2005). Mental health in Europe. *BMJ*, 19 (330), 613-4. doi: 10.1136/bmj.330.7492.613.
- Tösten, R., Toprak, M. ve Kayan, M. S. (2017). An Investigation of Forcibly Migrated Syrian Refugee Students at Turkish Public Schools. *Universal Journal of Educational Research*, 5(7), 1149-1160.
- Tricco, A.C., Lillie, E., Zarin, W... ve ark., (2018). PRISMA Extension for Scoping Reviews (PRISMA-ScR): Checklist and Explanation. *Annual Intern Med*, 169(7), 467-473.
- Turner, R.N ve Brown, R. (2008). Improving Children's Attitudes Toward Refugees: An Evaluation of a School-Based Multicultural Curriculum and an Anti-Racist Intervention. *Journal of Applied Social Psychology*, 38(5), 1295-1328.
- Turner, R. N., Tam, T., Hewstone, M., Kenworthy, J. ve Cairns, E. (2013). Contact between Catholic and Protestant school children in Northern Ireland. *Journal of Applied Social Psychology*, 43 (Suppl. 2), E216–E228.
- Vassilopoulos, S.P., Brouzos, A., Kasapoğlu, E. ve Nikolopoulou, O. (2020). Promoting Positive Attitudes toward Refugees: A Prejudice-Reduction, Classroom-Based Group Intervention for Preadolescents in Greece. *The Journal for Specialists in Group Work*, 45(6), 1-15.
- Vezzali, L., Hewstone, M., Capozza, D., Giovannini, D. ve Wöelfer, R. (2014). Improving intergroup relations with extended and vicarious forms of indirect contact. *European Review of Social Psychology*. 25(1), 314-389.
- Vrij, A., Akehurst, L. ve Smith, B. (2003). Reducing ethnic prejudice: An evaluation of seven recommended principles for incorporation in public campaigns. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 13, 284-299.
- Walker, I. ve Crogan, M. (1998). Academic performance, prejudice, and the jigsaw classroom: New pieces to the puzzle. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 8, 381-393.
- Wright, S. C., Aron, A., McLaughlin-Volpe, T. ve Ropp, S. A. (1997). The extended contact effect: Knowledge of cross-group friendships and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 73-90.